

Оксана Каліщук

**ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО
ПРОТИСТОЯННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЗРІЗ**

Досліджено кількість жертв в етнонаціональних конфліктах на території Західної України під час Другої світової війни на підставі наукової літератури про цей період. Звернено увагу на трагічні наслідки цього протистояння для обох сторін конфлікту.

Ключові слова: українсько-польські відносини, етно-соціальний конфлікт, українсько-польське порубіжжя, Українська і Польська історіографія.

Oksana KALISHCHUK

**THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT
ON THE WESTERN UKRAINIAN LANDS
DURING WORLD WAR II IN THE HISTORIOGRAPHY:
DEMOGRAPHIC ASPECT**

The author investigates the number of ethnic-national victims in the conflict on the West Ukrainian territories during World War II on the base of studying scientific literature. The author focuses on the consequences which appeared to be tragic for both sides.

Key words: Ukrainian-Polish relations, ethnosocial conflict, Ukrainian-Polish frontier, Ukrainian and Polish historiography.

Події Другої світової війни цікавили і цікавлять багатьох дослідників. Попри це ціла низка фактографічних, теоретико-методологічних, історіософських проблем, ще й донині не з'ясовані. Історики пострадянського періоду опинилися в ситуації, коли доводилося, з одного боку, розвінчувати низку міфів, продукованих радянською історіографією, а з іншого – вивчати питання, що не були об'єктом наукових студій попередників.

До того ж осмислення історії України часів Другої світової війни виходить за межі суто наукового зацікавлення. Війна 1939–1945 рр. принесла українському народові жахливі страждання і залишила в історичній пам'яті глибокий та від-

чутний слід. Україна – одна з тих країн, які зазнали найбільших людських втрат під час цієї світової війни: за різними оцінками вони становлять 7–8 млн громадян (2,5 млн військових та 5,5 млн цивільних)¹. То ж не дивно, що й донині все, що стосується тих подій має чималий суспільний резонанс.

Дослідники вважають, що основна частина втрат – фронтів, втрати радянських та антирадянських партизанських загонів (у боротьбі з окупантом та між собою), цивільні втрати під час боїв та бойових дій, смертність через голодне виснаження та епідемії, жертви окупаційного режиму (планомірне винищення військовополонених, ліквідація євреїв та ромів, нищення українців)². Окрім цих чинників, треба згадати й про те, що на початку німецько-радянської війни працівники НКВС у в'язницях Бережан, Бібрки, Буська, Володимира, Дрогобича, Дубна, Жовкви, Заліщик, Золочева, Калуша, Луцька, Львова, Надвірної, Самбора, Стрия, Тернополя, Чорткова тощо знищили тисячі арештованих і депортували десятки тисяч осіб (значну частину яких під час евакуації також ліквідували, а решта опинилася в концтаборах). Ймовірно, тоді в Західній Україні було розстріляно від 40 до 50 тис. осіб³.

Одним із чинників, що суттєво вплинув на демографічні та етнічні зміни у Східній Галичині та Волині, треба вважати українсько-польське протистояння. І хоча, на цьому етапі студій, як справедливо зазначають дослідники цієї проблеми (С. Макарчук⁴), відповісти на запитання (хоча би приблизно) скільки загинуло мирних людей – непросто. Проте в історіографії робляться спроби приблизних оцінок втрат, що повинні максимально наблизити нас до встановлення реальної кількості загиблих у цьому конфлікті.

На відтворення повної картини людських втрат на українсько-польському порубіжжі, як вважають дослідники, впливає:

1. Відсутність нових даних щодо національної структури східних воєводств Другої Речі Посполитої на час спалаху війни в 1939 р. Останній перепис населення проводився у 1931 р. У його правдивості не безпідставно сумнівалися з часу публікації. Окрім того, є труднощі з точним визначенням природного приросту окремих національних груп у 1931–1939 рр., враховуючи міграційні рухи, ініційовані польською владою.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 456; Литвин В., Смолій В., Шпаковатий М. Ілюстрована історія України / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. – Київ, 2004. – С. 217.

² Кульчицький С. Демографічні втрати України у ХХ ст. / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2 жовтня (№ 39). – С. 21.

³ Трофимович В. Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки німецько-радянської війни / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2006. – С. 269.

⁴ Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 226.

2. Брак даних щодо масштабів міграційних рухів у вересні–жовтні 1939 р., здебільшого поляків і євреїв. Вибух війни сприяв мобільності суспільства, спричиненої бойовими діями й адміністративними та репресивними заходами окупантів.

3. Відсутність даних про загальні людські втрати окремих національних груп, спричинених радянською політикою 1939–1941 рр.

4. Зміни адміністративних меж Волині 1939–1941 рр. і після 1944 рр., що ускладнює порівняння доступних радянських, польських та німецьких даних.

5. Очевидні суперечності між даними деяких матеріалів, що стосуються, між іншим, радянських підрахунків загальних втрат і даними про втечі та виселення польського населення з Волині (особливо в 1944 р.)

6. Неповнота і низька вірогідність статистичних даних часів війни, які інколи виконували пропагандистські функції (підрахунки, здійснені ще під час війни, що ґрунтуються на неповних, уривчастих відомостях, публікації у пресі, офіційних тенденційних комюніке, у яких переважала пропаганда, спогади і повідомлення, що самі собою є суб'єктивними документами⁵.

Перед безпосереднім розглядом проблеми демографічних втрат української та польської сторін протистояння на західноукраїнських землях варто звернути увагу на особливості джерельної бази предмета дослідження. Аналізуючи деякий матеріал, Володимир Трофимович обґрунтував недоцільність вважати достовірними дані спогадів, заснованих на емоціях та чутках, як і визнавати фрагментарність та односторонність автентичних документів ОУН і АК, що не показують всієї картини “волинських подій”⁶. Подібну думку висловлює польський історик Гжегож Грицюк про те, що значна частина висновків щодо втрат населення на Волині – це приблизні оцінки, часто-густо діаметральні, залежно від того, які джерельні матеріали взято за основу підрахунків як достовірні⁷.

На хід дискусії впливало й те, що тривалий час українська сторона не займалася вивченням цієї теми й українські історики ґрунтували свої висновки на результатах польських студій. І лише нещодавно з'явилася низка порайонних оглядів конфлікту, які дають змогу українській стороні представити його бачення. Це контрастує із ситуацією у польській історіографії, яка рясніє публікаціями на

⁵ Грицюк Г. Втрати населення на Волині у 1941–1944 рр. / Г. Грицюк // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава: Turca, 2001. – Т. 5. – С. 249–250; Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни / Я. Кенсік // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IX і X міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 39.

⁶ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трофимович // Війна і мир / [за заг. ред. Л. Івашиної]. – Київ, 2004. – С. 248.

⁷ Грицюк Г. Втрати населення Волині у 1941–1944 рр. / Г. Грицюк // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 250.

тему “злочинів УПА” та має складені мартирологи польських жертв у Волинському, Львівському, Станіславівському, Тернопільському воєводствах.

Перші спроби визначити чисельність жертв міжетнічного конфлікту припадають на 40-ві роки ХХ ст., коли ще “за свіжими слідами” представники ворогуючих сторін намагалися визначити свої втрати. Українські історики, заперечуючи дані польських колег, наводять дані звіту АК за 1943 р., який засвідчував, що на Волині загинуло 15 тис. поляків і близько 12 тис. українців⁸. Так, наприклад, про звіт делегата уряду К. Банаха від 7 жовтня 1943 р. згадують, зокрема, київський дослідник проблеми Ігор Ільюшин⁹ та львівський історик Юрій Киричук¹⁰.

Відзначимо, що цифру понад 15 тис. польських жертв на Волині названо й у польському документі кінця 1943 р. “Українська справа”¹¹, що є аналізом та оцінкою українського питання у довоєнній Польщі та під час Другої світової війни. При цьому варто зазначити, що в ньому також йдеться про “величезні втрати” українського населення. Цікаво, що відомий дослідник українсько-польських відносин часів комуністичної Польщі А. Щесняк називає втрати на Волині за 1943 р. теж у 15 тис. осіб¹².

Хоча задля справедливості варто відзначити, що оцінки підпілля коливалися від згаданих 15 до 40 тис., а то й до 110 тис.¹³. Єпископська курія у Луцьку, зокрема, подає втрати серед польського населення у 100 тис. жертв¹⁴.

Серед вилучених ОУНівських документів є витяг із протоколу зустрічі Митрополита-Адміністратора Святої Православної Автокефальної Церкви

⁸ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 6. – 15 лютого. – С. 2.

⁹ Ільюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. Ільюшин. – Київ, 2000. – С. 108; Його ж. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільюшин. – Київ, 2009. – С. 235.

¹⁰ Киричук Ю., Мороховський В. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.) / [відп. ред. П. Федорчак]. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 283; Киричук Ю. Українсько-польський збройний конфлікт 1942–1943 рр. / Ю. Киричук // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4 (липень–грудень). – С. 132.

¹¹ Sprawa Ukraińska. Egzemplarz dla Pana Premiera (1943) // Zeszyty historyczne. – Paryż, 1985. – № 71. – S. 121–152.

¹² Szczesniak A. Niektóre problemy stosunków polsko-ukraińskich / A. Szczesniak // Polska Ludowa: materiały i studia. – Warszawa, 1968. – T. 7. – S. 71–72.

¹³ Цит. за: Грицюк І. Втрати населення на Волині в 1941–1944 рр. / І. Грицюк // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 261.

¹⁴ Popiek L. Diecezja Łucka / L. Popiek // Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony: praca zbiorowa / [pod red. Z. Zielińskiego]. – Katowice, 1992. – S. 500.

Полікарпа з генерал-комісаром Волині – Поділля Шене, яка відбулася 8 травня 1943 р., під час якої останній стверджував, що до цього часу вбито близько 15 тис. поляків¹⁵.

За оцінками польської конспіративної періодики, до березня 1944 р. у Східній Малопольщі (Галичині) загинуло 8 тис. осіб¹⁶. Серед цифр, що називалися тоді – від 10 до 50 тис. жертв – тільки на теренах Галичини¹⁷. Хоча тут не можна оминати і відомі в історіографії дані, які звучали під час аудієнції Владислава Студніцького у львівського губернатора Отто Вехтера (d-r Otto Wächter). Польський політик заявив, що вбито 200 тис. поляків, Вехтер відповів, що, на його думку, кількість жертв сягає до 40 тис., а присутній шеф СС і поліції ген. Тхер (gen. Thier) назвав до 100 тис. убитих¹⁸.

Український історик Володимир Сергійчук вважає, що значною мірою польським авторам у вивченні проблеми польських втрат в українсько-польському протистоянні у роки Другої світової війни сприяли комуністичні ідеологи з їх повсюдним тавруванням “українських буржуазних націоналістів”. Саме в контексті комуністичної пропаганди до наукового обігу вводили такі факти, які б доводили “злочинність ОУН–УПА” і які нині фігурують на сторінках таких часописів, як “Na rubieży”¹⁹.

Так, В. Івасюта (1954) вважав, що жертвами ОУН–УПА стало 685 тис. осіб (поляків та євреїв), М. Варварцев і В. Добрецова доводили чисельність жертв серед польського населення на території Волині та Галичини з 1939 р. до 860 тис. осіб. Показово, що саме ці цифри знаходимо на сторінках таких видань, як “Східні Креси потопаючі у польській крові”²⁰.

Не менш фантастичними виглядають цифри в публікаціях авторів переважно з середовища кресов’яцьких організацій. Колишній член АК Е. Яворський доводить чисельність втрат (із 1939 р.) до 1 млн поляків²¹. За даними Е. Пруса та Ю. Чмута,

¹⁵ Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті / Ю. Шаповал // Генеза. – 2005. – № 1. – С. 65.

¹⁶ Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни / М. Клімецький // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 3. – С. 65.

¹⁷ Верига В. Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у здушуванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію “Галичина” / В. Верига. – Торонто, 1998. – С. 115–116.

¹⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945 / R. Torzecki. – Warszawa, 1972. – S. 330.

¹⁹ Сергійчук В. Втрати населення під час українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IX і X міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 45.

²⁰ Korman A. Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej / A. Korman // Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące / [pod red. J. Sokoła, J. Sudo]. – Chicago; Poznań, 2005. – S. 158.

²¹ Jaworski E. Lwów: losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956 / E. Ja-

від ран, завданих сокирами, ножами, вилами, від куль, вогню та інших поранень загинуло близько 500 тис. осіб поляків²². Їх думку поділяє А. Корман, який вважає, що в результаті кривавого терору загинуло понад 500 тис. осіб (переважно жінки, малі діти і немовлята)²³. На шпальтах часопису “Dziennik Polski” Й. Матусевич стверджував, що події в південно-східних регіонах Польщі були “голокоством, в якому загинуло 500 тис. безборонних польських громадян”²⁴. У деяких авторів можна побачити твердження, що цифру у 500 тис. називав Президент України Леонід Кравчук²⁵, – це не відповідає дійсності²⁶. Символічно, що ті ж дані міжетнічного конфлікту можна прочитати в роботах прокомуністичних авторів в Україні²⁷.

Застосовуючи в підрахунках балансовий метод, Я. Енгельгард (Jan Engelgard) приймає цифру у 300–400 тис. замордованих поляків – жертв терору лише УПА. Подібні дані наводить і Яцек Вільчур, який пише, що на Волині загинуло 60–70 тис., а загалом УПА забила 300–400 тис.²⁸. Ю. Туровський також стверджує, що на колишніх східних територіях Польщі загинуло близько 300 тис. польського населення (з яких 60 тис. – на Волині)²⁹. Станіслав Сроковський – автор промовистої книги “Ненависть” стверджує факт вимордування упівцями від 150 тис.³⁰ до 250–300 тис. поляків³¹ (у різних матеріалах). В. Кшемень (W. Krzemień) подає, що терористи ОУН–УПА, українські вояки дивізії “Галичина” та інші до

worski. – Pruszków, 1999. – S. 120.

²² Допис “Від видавця” редактора Юзефа Чмута до книги: Prus E. Herosi spod znaku tryzuba. – Konowalec – Bandera – Szuchewych / E. Prus; [przedm. J. Czmut]. – Warszawa, 1985. – S. 6.

²³ Korman A. Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939–1945 / A. Korman. – Londyn, 1989. – S. 5.

²⁴ Dziennik Polski. – 1994. – 29.11. – S. 2.

²⁵ Wołyński Testament / [opr. L. Poper, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira]. – Lublin, 1997. – S. 25; Lotnik W. Nine lives: Ethnik conflict in the Polish-Ukrainian borderlands / W. Lotnik. – London, 1999. – P. 208; Korman A. Polskie ofiary i straty krwawego terroru OUN i UPA w latach 1939–1945 i następnych / A. Korman // Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbiór referatów. – Katowice; Oświęcim: [s.n.], 1999. – Cz. 1. – S. 93.

²⁶ Кічий І. До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / І. Кічий // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995 / [red. B. Polak]. – Koszalin, 1995. – S. 264.

²⁷ Войцеховский А. Украинский фашизм (Теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах) / А. Войцеховский. – Київ, 2004. – С. 94.

²⁸ Wilczur J. Jubileusz tragiczny / J. Wilczur // Słowo Powszechnie. – 1992. – 17.08.

²⁹ Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / J. Turowski. – Warszawa, 1990. – S. 48.

³⁰ Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz / Z pisarzem Stanisławem Srokowskim rozmawia Maja Narbutt // Rzeczpospolita. – 2008. – 19.07.

³¹ Wielka ciemność spowija Kresy: Przerazający opis zbrodni na Wołyniu: Fragmenty rozmowy ze Stanisławem Srokowskim, autorem głośnej książki “Nienawiść” / Rozmawiał Stanisław Bereś // Angora. – 2007. – 28 stycznia (№ 4). – S. 56.

осені 1944 р. замордували лише на Волині 165 тис. поляків (на підставі німецької статистики). С. Длуський (S. Dluski) називає кількість жертв українських націоналістів у 140 тис. поляків.

Першим дослідженням з відносно цілісним аналізом кількості жертв українсько-польського протистояння польські дослідники³² називають роботу Юзефа Туровського та Владислава Семашка, в якій автори стверджують про 100 тис. жертв тільки на Волині³³. Авторитетний у Польщі дослідник польсько-українських відносин під час Другої світової війни Ришард Тожецький погоджується з цифрою польських жертв у діапазоні від 80 до 100 тис. осіб, але не називає полеглих українців. Оцінки польських націоналістів (від 300 до 500 тис. осіб) і дані Юзефа Туровського та Владислава Семашка він вважає завищеними. Аргументуючи свою позицію щодо останніх, вчений вказував на ненадійність, на його думку, застосованої ними методики подвірного опитування свідків. Коли в лютому 1945 р. (після Ялтинської конференції глав трьох держав антигітлерівської коаліції) Вінстон Черчілль повідомив полякам у радіозверненні, що за основу східного польського кордону союзники взяли лінію Керзона, багато хто покинув Волинь. Тому встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, тепер практично неможливо³⁴.

Треба зауважити, що у книзі Владислава й Єви Семашків, виданій у 2000 р., загальні втрати поляків від рук українців зменшено до 50–60 тис. осіб³⁵ (при цьому польські автори на 2003 р. стверджують про 36 650 осіб, що загинули 1939–1945 рр., з яких поіменно встановлено 19 400)³⁶. Зменшення втрат удвічі і виведення цифри втрат із величезної кількості одиничних фактів створюють враження об'єктивності здійсненої роботи. Однак порівняння даних української та польської сторони щодо тих районів Волині, де це можливо нині зробити, засвідчує значну варіативність одержаних результатів:

³² Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Я. Кенсік // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 36.

³³ Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / [oprac. J. Turowski, W. Siemaszko]; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa, 1990. – 180 s.

³⁴ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – S. 267–268.

³⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1–2. – S. 14.

³⁶ Siemaszko E. Wypowiedź 27 maja 2003 r. podczas dyskusji panelowej “Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1945”, zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej / E. Siemaszko // Głos Kresowian. – 2003. – № 11 (maj–czerwiec).

- у Володимир-Волинському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 2 532, за даними Ярослава Царука – 616 поляків (різниця понад 4 рази)³⁷;
- у Горохівському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 1 655, за даними українських досліджень – 873 (з них жертвами упівців, ймовірно, стало 710 осіб) (різниця майже у 2 рази)³⁸;
- у Ківерцівському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 1 088, за даними українського дослідника – 226 поляків (із них, на думку дослідника, лише 138 осіб – загинуло від рук упівців) (різниця майже у 5 разів)³⁹;
- у Луцькому р-ні та м. Луцьку: за даними В. і Є. Семашків – 1 290, за українськими даними – 256 (з них оунівцями та упівцями – 173) (різниця у 5 разів)⁴⁰;
- у Любомльському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 2 054–2 058, за даними Івана Ольховського – 1837 поляків⁴¹;
- у Маневецькому р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 803, за українськими даними – 118 (з них упівцями – 76) (різниця у 6,8 рази)⁴²;
- у Рожищенському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 1 531, за даними українських досліджень – 350 (з них упівцями – 299) (різниця у 4,4 рази)⁴³;
- у Турійському р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 3 372, за результатами українських досліджень – 1 032 (з них загинуло від рук упівців – 989) (різниця у 3,3 рази)⁴⁴;
- у Шацькому р-ні: за даними В. і Є. Семашків – 377–477, за даними Івана Ольховського – 67 (різниця принаймні понад 5,5 раз)⁴⁵.

Відразу необхідно зробити декілька зауваг до наведених даних. По-перше, ми подаємо порівняння лише польських жертв конфлікту, оскільки підрахунок

³⁷ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003. – 189 с.; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – Київ, 2003. – С. 136–138.

³⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – С. 7.

³⁹ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2008. – С. 15.

⁴⁰ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – С. 6.

⁴¹ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2008. – С. 240.

⁴² Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневецький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – С. 9.

⁴³ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневецький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – С. 9.

⁴⁴ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – С. 11.

⁴⁵ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2008. – С. 240.

українських втрат, очевидно, не був предметом зацікавлення польських дослідників, що засвідчують різке відмінні результати (для прикладу наведемо добре відомі в історіографії дані, щодо Володимир-Волинського району, які засвідчують розбіжність у 25 разів⁴⁶). По-друге, короткого пояснення потребують дані, оприлюднені Іваном Ольховським щодо Любомльського району. Оскільки досліднику не вдалося віднайти очевидців, які б розповіли про те, що відбувалося у таких населених пунктах, як: Воля Островецька, Землиця, Кути, Островки, колонія Чмикос, Янківці та ін., то, як він сам зазначає, “для змалювання об’єктивної картини” він посилається на польські підрахунки. Цим пояснюються одержані результати.

Власне жертвами “злочинів націоналістів” на Тернопіллі, за підрахунками Г. Команського і Щ. Секерки, стали від 40 до 50 тис. поляків (щоправда, у книзі задокументовано загибель лише 23 102 осіб, встановлено прізвища 11 058 осіб)⁴⁷. Подібну цифру 40,5 тис. замордованих припускає Ч. Бляхарський, дещо інші дані називають інші автори – 14,6 тис (на підставі свідчень) чи навіть 8 тис. (Р. Котарба)⁴⁸.

Щ. Секерка, Г. Команський і К. Булчацький у своїй книжці, на підставі свідчень колишніх мешканців 1 015 населених пунктів, фіксують понад 40 тис. польських жертв на теренах Львівського воєводства⁴⁹.

У Станіславському воєводстві польські автори, спираючись на свідчення свідків з 430 місцевостей, називають понад 22 тис. знищених поляків⁵⁰.

Станіслав Ястжембський у своїй книзі оцінив польські втрати на Люблінщині у 14–15 тис.⁵¹

Дані досліджень цих авторів наведені в таблиці⁵²:

⁴⁶ Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – Київ, 2003. – С. 138; Гошовська В. “Пам’ятати минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943–1944 рр. / В. Гошовська / Підг. С. Махун // День. – 2003. – 22 квітня (№ 73). – С. 7.

⁴⁷ Komański H., Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / H. Komański, Sz. Siekierka. – Wrocław, 2004. – 1184 s.

⁴⁸ Kubów W. Teryoryzm na Podolu / W. Kubów. – Wyd. 2 popr. i rozsz. – Warszawa, 2003. – S. 104.

⁴⁹ Siekierka Sz., Komański H., Bulzacki K. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław, 2006. – 1269 s.

⁵⁰ Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946 / Sz. Siekierka, H. Komański, E. Różański. – Wrocław, [2008]. – 879 s.

⁵¹ Jaszczębski S. Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947 / S. Jaszczębski. – Wrocław, 2007. – 263 s.

⁵² Siemaszko E. Bilans zbrodni / E. Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010. – Nr 7–8. – S. 94.

Воеводство	К-ть місцевостей, де встановлено винищення поляків	Удокументована к-ть замордованих (заокруглена) (1)	К-ть замордованих, імена яких встановлено	К-ть жертв оцінена понад встановлене число (2)	Правдоподібна к-ть замордованих поляків (заокруглена) (1+2)
Волинське	1 865	38 600	22 113	21 400	60 000
Львівське	1 007	15 400	6 397	9 395	24 800
Станіславське	422	11 700	3 843	6 700	18 400
Тернопільське	850	23 000	10 143	4 585	27 600
Разом	4 144	88 700	42 496	42 080	130 800

Відродно, що польські історики не підтримали ці явно пропагандистські цифри жертв. Співвідношення польських та українських втрат тепер оцінюють у польській історіографії так: поляки – до 100 тис., українці – від 15 до 20 тис.

Гжегож Мотика, один із провідних знавців теми, відзначаючи попередність таких оцінок, вважає, що у 1943–1948 рр., себто за весь період збройного українсько-польського конфлікту, від польських рук загинуло 15–20 тис. українців (з того числа – 10–12 тис. осіб на теренах сучасної Польщі, і лише 3–8 тис. українців Волині та Східної Галичини)⁵³. Загальне ж число польських жертв, найімовірнішим історик вважає у 80–100 тис.⁵⁴ Водночас, на його думку, на Волині з польської сторони втрати становили 40–60 тис. осіб, на противагу не більше 2–3 тис. українців⁵⁵.

Спираючись на наукові дослідження колег, Ян Кенсік стверджує, що втрати польського населення на Волині у 1941–1944 рр. могли скласти 50–60 тис. осіб, а на теренах Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств – 20–25 тис. поляків. Що ж стосується українських жертв, то вони, на думку польського історика (посилаючись на підрахунки Г. Грицюка), склали на Волині принаймні 2–2,2 тис. осіб⁵⁶.

⁵³ Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // "Г": Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів, 2003. – Ч. 28. – С. 54.

⁵⁴ Motyka G. Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalozien / G. Motyka // Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Nythos der Armia Krajowa seit Zweiten Weltkrieg / Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsanites herausgegeben von Bernhard Chiari unter Mitarbeit von Jerzy Kochanowski. – München, 2003. – S. 544.

⁵⁵ Motyka G. W kręgu "Łun w Bieszczadach". Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa, 2009. – S. 13.

⁵⁶ Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни / Я. Кенсік // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни", Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 43.

Одразу треба зазначити, що ті українські дані, які ми маємо нині, ставлять під великий сумнів таку цифру, оскільки лише на території трьох районів (Володимир-Волинського, Ківерцівського і Луцького) задокументовано понад 3000 тис. українців, які загинули під час українсько-польського протистояння. Треба вважати правдоподібним припущення професора Ярослава Ісаєвича, що на теренах Волині українців загинуло не менше, як кілька десятків тисяч⁵⁷.

На VII семінарі істориків, що відбувся у травні 2000 р., були оприлюднені попередні дані про жертви українсько-польського конфлікту згідно із дослідженнями осередку “Karta”⁵⁸:

Територія/Втрати		Оціночна к-ть жертв	К-ть жертв із встановленими особистими даними	К-ть жертв, дані яких введено в базу
Південно-східна Польща	польські	6 500	5 300	2 800
	українські	7 500	5 800	2 000
Станіславське і Львівське воєводства	польські	15 000	8 000	0
	українські	?	?	0
Тернопільське воєводство	польські	14 800	8 000	0
	українські	?	?	0
Волинь	польські	35 000	19 000	1 140
	українські	?	?	0

Чималу кількість жертв української “етнічної чистки” на Волині встановлює Гжегож Грицюк. На його думку, впродовж 1941–1944 рр. могло загинути 70 тис. поляків, з яких 35 700–60 тис. – жертви українських нападів⁵⁹. Польський дослідник Гжегож Грицюк подає, за даними відповідних тогочасних польських служб, що від 1943 до середини 1944 р. у Галичині загинуло 8 820 поляків, а за весь час

⁵⁷ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / [упоряд. В. Баран, М. Кучерепа, М. Моклиця, В. Гребенок]. – Луцьк, 2003. – С. 17.

⁵⁸ Документація жертв польсько-українського конфлікту в сорокових роках ХХ століття (Звіт Осередку КАРТА) // Україна–Польща: важкі питання: Матеріали VII Міжнародного наукового семінару “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни”, Луцьк, 24–26 травня 2000 р. / [наук. і заг. ред. М. Кучерепа]. – Луцьк, 2008. – Т. 7. – С. 161.

⁵⁹ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Hryciuk. – Toruń, 2005. – S. 279.

протиборства – від 1943 до 1946 р. – за його припущеннями, 20–24 тис. осіб⁶⁰ (правда, з них поіменно встановлено лише 2 502 особи). На думку українського вченого Степана Макарчука, враховуючи уважне ставлення польських служб 1943–1946 рр. до встановлення польських втрат, а також велику увагу польської історіографії до цього питання, треба вважати, що останнє число дещо менше від дійсного⁶¹. Львівський історик вважає, що втрати поляків за наслідками українсько-польського протиборства 1942–1944 рр., полеглих у боях, вивезених у Німеччину чи тих, що перебравалися в корінну Польщу ще в часах німецької окупації, на теренах Волинського воєводства – це десь близько 50 тис.⁶²

Як справедливо зазначає Ярослав Ісаєвич, для польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війни, притаманне перебільшення кількості жертв з польського боку і поширення уявлення про виняткову садистичність злочинів⁶³. При цьому він наголошує, що основна причина того, що на Волині поляків майже не залишилося були не події 1943–1944 рр., а радянська депортаційна політика⁶⁴.

У книзі Л. Зашкільняка і М. Крикуна “Історія Польщі”, яка вийшла наприкінці 2002 р., загальна кількість жертв українсько-польського конфлікту оцінюється в 75 тис. осіб з боку поляків і 35 тис. осіб з боку українців⁶⁵. Автори взяли ці цифри з поточної польської літератури, а зниження польських втрат по всій території конфлікту пояснюється, очевидно, зниженням удвоє оцінок В. та Е. Семашків по Волині.

⁶⁰ Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 / G. Hryciuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2000. – Т. 6. – С. 279, 290, 294.

⁶¹ Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / С. Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – С. 258.

⁶² Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / С. Макарчук // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 304.

⁶³ Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової історії: інтерпретації істориків і політиків // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.) / Я. Ісаєвич / [відпов. ред. П. Федорчак]. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 7; Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 40.

⁶⁴ Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / [упоряд. В. Баран, М. Кучерепа, М. Моклиця, В. Гребенюк]. – Луцьк, 2003. – С. 16.

⁶⁵ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 527.

Інший видатний український вчений, професор Сорбонни Володимир Косик вважає, що кількість польських жертв не перевищує 30–35 тис. осіб (посилаючись на студії М. Сивіцького⁶⁶), а українських – приблизно така ж⁶⁷. Майже таку ж цифру втрат (36 тис.) виводить і український дослідник О. Лавер⁶⁸.

Нетипову оцінку масштабів українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни на західноукраїнських землях дає прокомуністичний історик Віталій Масловський, а саме: в 1943–1944 рр. на Волині від рук українських терористів загинули 60–70 тис. поляків; в Галичині значно більше – 140–150 тис. (разом це 200–220 тис. людських життів)⁶⁹.

Загалом потрібно відзначити, що українські дослідники часто-густо уникають називати кількість жертв протистояння на українсько-польському порубіжжі. Водночас, що стосується співвідношення українських та польських жертв, то тут більшість істориків висловлюють припущення щодо переважання польських втрат. На те, що апріорі в міжнаціональних заворушеннях більше страждає національна меншина (акцентуючи на переважанні українців на Волині) вказує Володимир Литвин⁷⁰. На разючу невідповідність у кількості жертв вказує Ігор Ільюшин⁷¹, про те, що польська сторона (принаймні в Галичині та на Волині), перебуваючи у значній меншості, зазнала більших втрат говорить Володимир Трофимович⁷², як і Юрій Макар⁷³. Водночас, наприклад, Іван Кічий посилаючись на слабшу орга-

⁶⁶ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький / [пер. з пол. Є. Петренка]. – Київ, 2005. – Т. 2. – С. 27.

⁶⁷ Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) / В. Косик // Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. Наук. зб. – Львів, 2003. – С. 107; Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації / В. Косик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 16. Ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / [відп. ред. В. Смолій]. – Київ, 2007. – С. 381.

⁶⁸ Лавер О. Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни / О. Лавер // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Київ, 2003. – Вип. 9. – С. 316–317.

⁶⁹ Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – Москва, 1999. – С. 237; Masłowskyj W. Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej? / W. Masłowskyj / [przekł. z ukr. jęz. Z. Małyszczycy]. – Wrocław, 2001.

⁷⁰ Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. Литвин. – Київ, 2004. – С. 248.

⁷¹ Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільюшин. – Київ, 2003. – С. 167.

⁷² Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трофимович // Війни і мир / [за заг. ред. Л. Івашиної]. – Видання перше. – Київ, 2004. – С. 348.

⁷³ Макар Ю. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє / Ю. Макар // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали ІХ і Х міжнародних семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / [наук. ред. М. Ку-черепи]. – Луцьк, 2004. – Т. 9. – С. 363.

нізованість, вороже відношення як німців, так і радянських партизанів, а згодом регулярних частин Червоної армії, підрозділів НКВС і НКВБ вважає, що українська сторона зазнала значно більших втрат⁷⁴. Цю позицію цілком підтверджують слова польського історика Збігнева Ковалевського, що ґрунтуються на аналізі матеріалів Міністерства внутрішніх справ про те, що без жодних сумнівів, кількість вбитих серед українців була кількаразово вищою, ніж серед поляків⁷⁵.

Російські автори, які дивляться на УПА, як правило, із значним суб'єктивізмом, цілком підтримують збільшення кількості жертв до 100 тис. осіб⁷⁶. Російський дослідник Олександр Гогун, поділяючи визнану вченими тезу про складність підрахунку, загальну кількість польських жертв оцінює у діапазоні від 50 до 100 тис. осіб та в десятки тисяч українські (з них, вважає історик, лише на Волині загинуло щонайменше 25 тис. поляків та 10 тис. українців; у Галичині – від 20 до 30 тис. поляків)⁷⁷.

Цифри, якими оперували в польській історіографії, використовували й західноєвропейські дослідники. Так, західноєвропейський історик Норман Дейвіс фіксує діапазон вбитих від 60 до 500 тис. осіб⁷⁸, американський історик Тімоті Снайдер називає цифру в 70 тис. польських жертв, українців – 20 тис.⁷⁹ (з яких 40–60 тис. – на Волині, 25 тис. – в Галичині⁸⁰). Найбільш обґрунтованими даними втрат Павло Роберт Магочій називає 50 тис. поляків та 20 тис. українців, та декілька сотень тисяч осіб вигнаних із власних домівок (особливо поляків з Волині)⁸¹. Мартін Гілберт у роботі, присвяченій проблемі Голокосту, вказує, що з 300 тис. поляків, що жили на Волині, 40 тис. стали жертвами українських “бандитів”⁸².

⁷⁴ Кічий І. До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / І. Кічий // *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. Koszalin, 14 grudnia 1995 / [red. V. Polak]. – Koszalin, 1995. – S. 259.

⁷⁵ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію / З. Ковалевський // *Україна. Наука і культура* / [редкол.: О. Сергієнко (головн. ред.) та ін.]. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 81.

⁷⁶ Резников В. Украинцы и русские: идеология противостояния / В. Резников // *Москва*. – 1996. – № 4. – С. 128–154.

⁷⁷ Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949): Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, 2005. – Режим доступа: http://lib.oun-ura.org.ua/gogun/dis_r02.html

⁷⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс / [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. – Київ, 2001. – С. 1064.

⁷⁹ Snyder T. *The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* / T. Snyder. – New Haven; London, Yale University Press, 2003. – P. 205.

⁸⁰ Snyder T. *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999* / T. Snyder / [przeł. Magda Pietrzak-Merta]. – Sejny, 2006. – S. 191, 196.

⁸¹ Магочій Павло Роберт. *Історія України* / Павло Роберт Магочій. – Київ, 2007. – С. 545.

⁸² Gilbert M. *Atlas of the Holocaust* / M. Gilbert. – London, 1982. – 82 s.; Gilbert M. *Atlas of the Holocaust* / M. Gilbert. – Oxford [etc.], 1991. – 256 s.

Підсумовуючи демографічний аспект дослідження міжетнічного конфлікту на українсько-польському порубіжжі в роки Другої світової війни, варто висловити такі тези. Сучасний стан дослідження цієї проблеми не дає змоги визначити остаточну кількість втрат української та польської сторін під час конфлікту, а ті цифри, які наводять польські та українські автори, не можна вважати остаточними, достеменно доведеними та підтвердженими. Суспільна значущість питання спонукає вчених до проведення науково виваженого й точного (з мінімальною похибкою) визначення втрат з обох сторін, робить неприпустимим та аморальним маніпулювання інформацією про кількість жертв протистояння, оскільки штучне збільшення чи зменшення втрат однієї або іншої сторони сприятиме подальшим взаємним звинуваченням.

Отож, доводиться ще раз ствердити, що це питання далеке від остаточного вирішення. Для його вирішення потрібен ретельний нейтральний аналіз даних української та польської сторін. Очевидно конструктивною є й позиція, яку підтримало чимало вчених, висловлена академіком Ярославом Ісаєвичем під час четвертого семінару українських та польських істориків, присвяченого “важким питанням” нашої спільної минувшини. Він зазначав, що докладне окреслення втрат, понесених обома сторонами українсько-польського конфлікту, може призвести до зворотного ефекту. “Навіть якщо ми встановимо, що було тридцять чи сто тисяч жертв, але злочин від цього меншим не стане. Сам факт співпраці є дуже позитивним, але підрахунок втрат може навіть погіршити стосунки”⁸³.

⁸³ Дискусія // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 310.